

**ZAMONAVIY INGLIZ VA O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA GRADUAL
OPPOZITSIYA MASALASINING NAZARIY TALQINI**

Yusupova Nargis Ochilovna

Samarqand davlat chet tillar instituti stajyor-o‘qituvchisi

[*nargisyusupova97@gmail.com*](mailto:nargisyusupova97@gmail.com)

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy ingliz va o‘zbek tilshunosligida gradual oppozitsiya hodisasining nazariy talqini tahlil qilinadi. Tadqiqotda gradual oppozitsiyaning semantik, fonologik, morfologik, stilistik hamda pragmatik xususiyatlari qiyosiy aspektda yoritilgan. Ingliz va o‘zbek tillaridan olingan misollar asosida gradatsion munosabatlarning til tizimidagi o‘rni ochib beriladi. Shuningdek, gradual oppozitsiyaning kognitiv va lingvokulturologik jihatlari ham ilmiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari oppozitsiya nazariyasining zamonaviy tilshunoslikdagi ahamiyatini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Gradual oppozitsiya, oppozitsiya nazariyasi, semantik gradatsiya.

Zamonaviy tilshunoslikda oppozitsiya nazariyasi til tizimidagi birliklarning o‘zaro paradigmatic munosabatlarini o‘rganishda asosiy metodologik tamoyillardan biri sifatida qaraladi. Til birliklari o‘rtasidagi farqlanish va qarama-qarshilik munosabatlari lingvistik tizimning ichki strukturasi hamda funksional mohiyatini belgilaydi. Ayniqsa, gradual oppozitsiya hodisasi bugungi tilshunoslikda eng murakkab va ko‘p qirrali nazariy masalalardan biri sifatida tadqiq qilinmoqda. Ushbu oppozitsiya turi ma’lum bir belgining turli intensivlik yoki darajalanish asosida namoyon bo‘lishini ifodalaydi. Til birliklari o‘rtasidagi farq mutlaq ziddiyat emas, balki bosqichma-bosqich kuchayish yoki susayish xarakteriga ega bo‘ladi. Shu jihatdan gradual oppozitsiya tilning semantik uzluksizligi, inson tafakkurining qiyoslash mexanizmlari hamda voqelikni nisbiy baholash jarayonlari bilan chambarchas bog‘liqdir. Oppozitsiya nazariyasining shakllanishida strukturalizm vakillari, xususan Ferdinand de Sossyur, N.S. Trubetskoy va Roman Jakobsonning ilmiy qarashlari muhim o‘rin egallaydi. Sossyur til birliklarining mohiyati ularning individual xususiyatida emas, balki boshqa birliklarga nisbatan tutgan o‘rnida namoyon bo‘lishini ta’kidlaydi¹. Keyinchalik Praga lingvistik maktabi vakillari oppozitsiyani fonologik tizimning markaziy tushunchasi sifatida rivojlantirdilar. N.S. Trubetskoy oppozitsiyalarni privativ, ekvipollent va gradual turlarga ajratib, gradual

¹ Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. — М.: Едиториал УРСС, 2004. — 256 с.

oppozitsiyada bir xil belgi turli darajada namoyon bo'lishini qayd etadi². Mazkur nazariya dastlab fonologik sath doirasida ishlab chiqilgan bo'lsa-da, keyinchalik leksikologiya, grammatika, semantika, stilistika va pragmatika sohalariga ham tatbiq etildi.

Gradual oppozitsiyaning nazariy mohiyati til birliklari orasidagi semantik darajalanish bilan belgilanadi. Bunday oppozitsiyada umumiy integral sema saqlanib qoladi, differensial sema esa ma'lum belgining intensivligi orqali farqlanadi. Masalan, ingliz tilidagi cold – cool – warm – hot qatori yoki o'zbek tilidagi sovuq – salqin – iliq – issiq – qaynoq birliklari haroratning turli darajalarini ifodalaydi. Bu birliklar o'zaro mutlaq antonimik munosabatda emas, balki bitta semantik maydon ichida ma'lum gradatsion tizimni hosil qiladi. J. Lyons semantik gradatsiyani tilning uzluksiz semantik tabiatining mahsuli sifatida talqin qiladi hamda ko'plab sifat va holat bildiruvchi birliklar skalyar xarakterga ega ekanligini ta'kidlaydi³. Olimning fikricha, inson tafakkuri predmet va hodisalarni keskin chegaralangan kategoriyalar asosida emas, balki bosqichli va nisbiy tarzda qabul qiladi. Shu sababli til birliklari ham voqelikni aks ettirishda gradatsion xarakter kasb etadi. Ingliz tilidagi tiny – small – medium – large – huge – enormous qatori hajm kategoriyasining bosqichma-bosqich ortib borishini ifodalasa, o'zbek tilidagi kichik – mayda – o'rtacha – katta – ulkan – bahaybat birliklari ayni semantik tizimni hosil qiladi. Bu qatorlarda umumiy sema “hajm” tushunchasi bo'lsa, differensial sema uning miqdoriy intensivligi bilan belgilanadi. Tilshunos L.A. Novikov gradual oppozitsiyani semantik differentsiyaning eng tabiiy shakllaridan biri deb hisoblaydi va bunday oppozitsiyalar inson tafakkuridagi kategoriyalash mexanizmlarining lingvistik ifodasi ekanligini qayd etadi⁴.

O'zbek tilshunosligida gradual oppozitsiya hodisasi ko'proq semantik va stilistik nuqtayi nazardan o'rganilgan. Sh. Safarovning fikricha, til birliklari insonning bilish faoliyati bilan uzviy bog'liq bo'lib, inson voqelikni darajalanish va qiyoslash asosida idrok etadi⁵. Shu sababli til birliklarida gradatsion munosabatlarning mavjudligi tafakkurning konseptual xususiyatlarini aks ettiradi. Masalan, o'zbek tilidagi xursand – juda xursand – baxtiyor – nihoyatda mamnun qatori hissiy holatning kuchayib borishini ko'rsatadi. Ingliz tilida esa happy – very happy – delighted – ecstatic birliklari ayni semantik gradatsiyani ifodalaydi. Bunday birliklar nafaqat semantik, balki pragmatik vazifa ham bajaradi, chunki so'zlovchi aynan qaysi birlikni tanlash orqali voqelikka bo'lgan subyektiv munosabatini bildiradi. Tilning kommunikativ funksiyasi nuqtayi nazaridan gradual oppozitsiya muhim

² Трубецкой Н. С. Основы фонологии. — М.: Издательство иностранной литературы, 1960. — 372 с.

³ Lyons J. Semantics. Vol. 1. — Cambridge: Cambridge University Press, 1977. — 371 p.

⁴ Новиков Л. А. Семантика русского языка. — М.: Высшая школа, 1982. — 272 с.

⁵ Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. — Жиззах: Sangzor, 2006. — 316 б.

baholash vositasi hisoblanadi. Masalan, good – very good – excellent – perfect qatori oddiy ijobiy bahodan maksimal ijobiy bahogacha bo'lgan semantik gradatsiyani ifodalaydi. O'zbek tilida ham yaxshi – juda yaxshi – a'lo – mukammal birliklari ayni gradatsion tizimni hosil qiladi. Bunday gradatsiyalar nutqda ekspressivlikni kuchaytirish hamda ta'sirchanlikni oshirish vazifasini bajaradi.

Gradual oppozitsiya badiiy matnning stilistik tashkilida ham muhim o'rin egallaydi. Badiiy adabiyotda gradatsiya usuli obraz ruhiyatini ochib berish, dramatism hosil qilish hamda emotsional-ekspressiv ta'sirni kuchaytirish maqsadida qo'llanadi. Ingliz adabiyotida Charles Dickens, William Shakespeare, Oscar Wilde kabi yozuvchilar asarlarida gradatsion birliklardan keng foydalanilgan. Masalan, Dickensning “Great Expectations” romanida qahramonning ruhiy tushkunligi quyidagicha ifodalanadi: “He was tired, exhausted, utterly broken”⁶. Bu yerda tired – exhausted – utterly broken qatori jismoniy va ruhiy holatning bosqichma-bosqich kuchayib borishini ifodalaydi. Har bir keyingi birlik avvalgisiga nisbatan kuchliroq semantik yuklamaga ega bo'lib, matnning ekspressivligini oshiradi. O'zbek adabiyotida ham gradatsion oppozitsiyalar obraz yaratishda muhim stilistik vosita sifatida qo'llanadi. Abdulla Qodiriyning “O'tkan kunlar” romanida qahramonlarning ruhiy kechinmalari bezovtalik – iztirob – qayg'u – fojea kabi gradatsion birliklar orqali tasvirlanadi⁷. Bu birliklar o'quvchi ongida hissiy kuchlanishni bosqichma-bosqich oshirib boradi. Stilistik jihatdan gradual oppozitsiya matnda emotsional dinamika yaratish, tasvirning ta'sirchanligini kuchaytirish hamda muallifning estetik maqsadini amalga oshirishga xizmat qiladi.

Fonologik sathda gradual oppozitsiya tovushlarning artikulyatsion va akustik xususiyatlari bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi. N.S. Trubetskoy fonologik oppozitsiyalarni tahlil qilar ekan, ayrim tovushlar bir xil belgining turli darajada namoyon bo'lishi asosida farqlanishini ko'rsatadi⁸. Ingliz tilidagi unlilar tizimi bunga yorqin misol bo'la oladi. Masalan, /i:/, /ɪ/, /e/, /æ/, /ɑ:/ tovushlari tilning ko'tarilish darajasi hamda og'izning ochilish miqdoriga ko'ra farqlanadi. Bu tovushlar orasidagi munosabat keskin ziddiyat emas, balki gradatsion xarakterga ega. O'zbek tilida ham unlilar torlik va kenglik mezonlari asosida ma'lum gradatsion tizimni hosil qiladi. A. Abduazizov fonologik tizimdagi bunday gradatsion farqlanishlarni fonemalarning funksional differensiasiyasini ta'minlovchi muhim omil sifatida baholaydi⁹. Morfologik sathda esa gradual oppozitsiya grammatik darajalanish vositalari orqali yuzaga chiqadi. Ingliz tilida sifat darajalari gradual oppozitsiyaning grammatik ifodasi

⁶ Dickens C. Great Expectations. — London: Penguin Classics, 2002. — 544 p.

⁷ Қодирий А. Ўткан кунлар. — Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт, 2019. — 400 б.

⁸ Трубецкой Н. С. Основы фонологии. — М.: Издательство иностранной литературы, 1960. — 372 с.

⁹ Abduazizov A. English Phonetics: A Theoretical Course. — Tashkent: Fan, 2007. — 248 p.

O'ZBEKISTON: ZAMONAVIY ILM-FAN VA TADQIQOT MASALALARI

hisoblanadi: small – smaller – smallest, strong – stronger – strongest, beautiful – more beautiful – the most beautiful. O'zbek tilida esa gradatsiya ko'pincha kuchaytiruvchi affikslar yoki yordamchi birliklar orqali hosil qilinadi: oq – oppoq, qora – qop-qora, tez – juda tez, katta – kattaroq – nihoyatda katta. Bunday shakllar belgi intensivligining ortib borishini ko'rsatadi hamda tilning ekspressiv imkoniyatlarini kengaytiradi.

Gradual oppozitsiya pragmatik va diskursiv jihatdan ham muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy diskurs tahlilida gradatsion birliklar manipulyativ strategiya, baholash kategoriyasi va kommunikativ ta'sir vositasi sifatida o'rganiladi. Siyosiy va publitsistik diskursda gradatsion oppozitsiyalar auditoriyaga kuchli ta'sir ko'rsatish uchun faol qo'llanadi. Masalan, ingliz tilidagi problem – serious problem – critical problem – national crisis qatori muammoning xavf darajasini bosqichma-bosqich kuchaytiradi. O'zbek tilida ham muammo – jiddiy muammo – dolzarb masala – inqiroz birliklari ayni kommunikativ vazifani bajaradi. Bunday gradatsion birliklar tinglovchi yoki o'quvchi ongida ma'lum emotsional va baholovchi ta'sir hosil qiladi. Pragmatik jihatdan gradual oppozitsiya so'zlovchining subyektiv pozitsiyasini ifodalash vositasi sifatida xizmat qiladi. Masalan, angry – furious – enraged birliklari g'azabning turli darajalarini ifodalasa, o'zbek tilidagi jahli chiqdi – g'azablandi – qahri keldi qatori emotsional intensivlikning ortib borishini ko'rsatadi. Bu holat til birliklarining faqat nominativ emas, balki pragmatik va ekspressiv vazifa ham bajarishini ko'rsatadi.

Kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan gradual oppozitsiya inson tafakkurining prototipik kategoriyalash mexanizmi bilan bog'liqdir. E. Roschning prototip nazariyasiga ko'ra, kategoriyalar qat'iy chegaraga ega emas, balki markaz va periferiya asosida shakllanadi¹⁰. Shu sababli til birliklari orasidagi oppozitsiyalar ham ko'pincha skalyar va nisbiy xarakterga ega bo'ladi. Masalan, go'dak – bola – o'smir – yosh – katta yoshli – qari qatori yosh kategoriyasining gradual tabiatini ifodalaydi. Har bir birlik ma'lum biologik va ijtimoiy bosqichni bildiradi hamda ular orasida qat'iy chegaralar mavjud emas. Ingliz tilida ham infant – child – teenager – adult – elderly birliklari ayni semantik gradatsiyani hosil qiladi. Kognitiv semantika vakillari G. Lakoff va M. Johnson inson tafakkuridagi konseptual metaforalar ham gradatsion xarakterga ega ekanligini ta'kidlaydilar¹¹. Masalan, deep sadness, slight disappointment, extreme happiness kabi birikmalar hissiy holatning turli intensivlik darajalarini ifodalaydi. O'zbek tilida ham chuqur qayg'u, yengil ranjish, cheksiz quvonch birliklari gradatsion metaforik tizimni yuzaga keltiradi.

¹⁰ Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. — Chicago: University of Chicago Press, 1980. — 256 p.

¹¹ Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. — Chicago: University of Chicago Press, 1980. — 256 p.

Xulosa

Zamonaviy ingliz va o'zbek tilshunosligida gradual oppozitsiya til tizimining semantik, fonologik, morfologik, stilistik, pragmatik va kognitiv xususiyatlarini yorituvchi universal lingvistik hodisa sifatida talqin qilinmoqda. Ushbu oppozitsiya turi til birliklari orasidagi munosabatlarning dinamik va nisbiy xarakterini ochib beradi hamda inson tafakkurining qiyoslash va darajalanish mexanizmlarini lingvistik jihatdan aks ettiradi. Gradual oppozitsiya nafaqat tilning struktur tashkilini tushuntirishda, balki uning kommunikativ-estetik imkoniyatlarini tahlil qilishda ham muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Zamonaviy tadqiqotlar ushbu hodisaning semantik va kognitiv tabiati yanada murakkab ekanligini ko'rsatmoqda va gradual oppozitsiya kelgusida ham tilshunoslikning dolzarb ilmiy yo'nalishlaridan biri bo'lib qolishi shubhasizdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abduazizov A. English Phonetics: A Theoretical Course. — Tashkent: Fan, 2007. — 248 p.
2. Dickens C. Great Expectations. — London: Penguin Classics, 2002. — 544 p.
3. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. — Chicago: University of Chicago Press, 1980. — 256 p.
4. Lyons J. Semantics. Vol. 1. — Cambridge: Cambridge University Press, 1977. — 371 p.
5. Rosch E. Principles of Categorization // Cognition and Categorization. — Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, 1978. — P. 27–48.
6. Қодирий А. Ўткан кунлар. — Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт, 2019. — 400 б.
7. Новиков Л. А. Семантика русского языка. — М.: Высшая школа, 1982. — 272 с.
8. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. — Жиззах: Sangzor, 2006. — 316 б.

